

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MEMARLIQ VƏ İNCƏSƏNƏT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

GÜNEL TOFİQ QIZI SEYİDƏHMƏDLİ

**AZƏRBAYCAN MEMORİAL HEYKƏLTƏRAŞLIĞININ
BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ
(FƏXRİ XIYABANIN ABİDƏLƏRİ ƏSASINDA)**

İxtisas: 6203.01 – İncəsənətin nəzəriyyəsi, təhlili və tənqidi

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2017

Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının “İncəsənət tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmişdi

Elmi rəhbər:

Ömər Həsən oğlu Eldarov
Xalq rəssamı, akademik

Elmi məsləhətçi:

Sevil Yusif qızı Sadıxova
Sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, dosent

Rəsmi opponentlər:

Rəna Azər qızı Məmmədova
AMEA-nın müxbir üzvü, sənətsünaslıq
üzrə elmlər doktoru, professor

Natiq Kamal oğlu Əliyev
Xalq rəssamı, professor

Aparıcı müəssisə:

**Azərbaycan Memarlıq və İnşaat
Universiteti**

Dissertasiyanın müdafiəsi 2017-cı il 14 iyun saat 12:00 Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun nəzdində yaradılmış FD.01.191 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1143, Bakı, Hüseyn Cavid prospekti 115, AMEA, Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun iclas zalı.

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ____ ” _____ 2017-ci il tarixində göndərilmişdir.

FD.01.191 Dissertasiya

Şurasının elmi katibi,

Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:

X.A. Zeynalov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Dünya incəsənətində memorial heykəltəraşlığın yaranma tarixinə nəzər salsaq, onun nə qədər dərin köklərə, sonsuz bədii hədudlara malik olduğunun şahidi olarıq. Xalqların fərqli mənəvi tutuma malik olan mədəniyyətlərində memorial abidələrin ərsəyə gəlmə prinsipi müxtəlif olsa da, daşıdıqları xarakter ümumidir. Bu, baş vermiş hadisəyə və yaxud yaşanmış insan ömrünə ehtiram bildirmək, bu abidələrlə yaşananları cəmiyyətə xatırlatmaq, onu gələcək nəsillərə ötürməkdir.

Azərbaycanın orta əsrlərdə, xarakteri daş plastika ilə sıx bağlı olan özünəməxsus memorial abidələr mədəniyyəti mövcud olmuşdur. Əvvəlcə sxematik həll edilmiş insan, sonralar isə qoç və at fiqurlarında ifadə olunan memorial abidələrimiz yonma texnikası, quruluş forması, ölçüləri, üzərindəki yazı və təsvirlərinə əsasən yayıldığı bölgələrə görə dəyişirdi.

Memorial daş plastikanın sonrakı inkişafı, ənənəviləşən sənduqə və stela formalı çatmatağ başdaşı, yonularaq yazılmış dini mətinlərlə əhatəli hündür düzbucaqlı sinədaşı ilə əvəz olunaraq, XVIII-XIX əsrlərdə daha da təkmilləşdirilmiş, hətta bəzi bölgələrimizdə bu günümüzdə də tətbiq olunmaqdadır.

XX əsrdə Azərbaycanda yaradılan memorial abidələrin xarakteri və əhəmiyyəti əsaslı surətdə dəyişməyə başladı. Onun bədii tutumu daha çox Rusiyadakı rəsmi və ictimai məzarlıqlarda yer alan abidələrin və Qərb mədəniyyətinin təsiri altında formalaşmağa və inkişaf etməyə yönəldi.

Mövzunun aktuallığı. İncəsənətin digər sahələrində olduğu kimi memorial abidələr də yalnız hərtərəfli, kompleks şəkildə tədqiq və təhlil edildikdə ona düzgün qiymət vermək mümkündür. Bu mənada əksər dünya xalqlarında artıq elmi cəhətdən tədqiq olunmuş bu sahənin, yəni, XX əsrin II yarısından etibarən bu günümüzədək inkişaf edən Azərbaycan memorial heykəltəraşlığının bədii xüsusiyyətlərini hərtərəfli araşdırmaq, həmin abidələrin yapma, yonma, tökmə kimi texniki icra tərzini, dini- mənəvi və bədii-estetik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək çox vacib məsələdir. Odur ki, monumental heykəltəraşlığımızın bu ayrılmaz sahəsinin tədqiqata cəlb olunmasının aktuallıq kəsb etdiyini vurğulamaq lazımdır.

Qeyd etdiyimiz dövr ərzində memorial abidələrin kompozisiya, məna-məzmun, epiqrafika və texniki icra üsulu, eləcə də digər cəhətlərinə görə araşdırılması, abidələrin hərtərəfli tədqiqinin aparılması, sənətsünas baxışı ilə təhlil edilməsi və sistemləşdirilməsi, bundan sonrakı mərhələdə

qəbirüstü abidələrin inkişaf ənənəsinin müəyyənləşdirilməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Şübhəsiz ki, XX-XXI əsr memorial heykəltəraşlığımızın davamlı inkişaf tapmasına zamanında bu məsələyə hökumətin xüsusi diqqət yetirməsi səbəb olmuşdur. Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 27 avqust 1948-ci il 680 nömrəli sərəncamı ilə Bakının dağlıq hissəsində yerləşən Yasamal rayonu ərazisində Fəxri Xiyabanın salınması yeni yaranan memorial abidələrin bədii-estetik prinsiplərinin formalaşmasına təkan vermişdir.

70 ilə yaxın müddət ərzində mövcud olan Fəxri Xiyabanda bu gün yüzrlərlə abidə yerləşir. Zaman kəsiyi kifayət qədər böyük olsa da, göstərilən illər ərzində bu bədii məkanda ərsəyə gələn, forma və biçim, məna və məzmun, sadə və mürəkkəb yapımlı olması cəhətdən bir-birindən fərqlənən bədii tutuma malik abidələr əhatəli təhlil obyektinə çevrilməmiş, malik olduqları bədii xüsusiyyətlər aşkara çıxarılmamış, kompleks şəkildə sistemləşdirilməmişdir.

İndiyə qədər tədqiqat obyektinə və predmetinə çevrilməmiş Fəxri Xiyabandakı sənət əsərləri Azərbaycan memorial tarixinin öyrənilməsində, tədqiqində və qəbirüstü abidələrin formalaşma prinsiplərinin təqibində zəngin material rolunu oynayır. Öyrənilməsi böyük aktuallıq kəsb edən bu abidələr özündə 70 illik formalaşma tarixini və ənənələrini, dövrün təzadlı ifadəsini, bədii-estetik dəyərlərini əks etdirir. Fəxri Xiyabandakı abidələrin hərtərəfli araşdırılması, müəllif fikrinin çatdırılması və dəyərləndirilməsi elmi əhəmiyyət daşımaqla yanaşı, sənətsüənashlığımızın inkişafının tədqiqi üçün zəngin material olmaqdadır.

Elə burada yerləşən abidələrin bəzilərinin yaradılma tarixini və müəlliflərinin adlarını müəyyən etməyin qeyri mümkünlüyü də, çox vaxt həmin işləri görən heykəltəraşların adlarını gizli saxlamağa üstünlük vermələrindən qaynaqlanmışdır.

Bütün bu vurğulanan çatışmazlıqlar Fəxri Xiyabanda hal-hazırda ucaldılan memorial abidələrin sənətsüənashlığımızda hərtərəfli, kompleks şəkildə araşdırılmamasının nəticəsi olduğundan, bu problemin tədqiqi və təhlili duyulması aktuallıq kəsb edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Mövzu ilə əlaqədar xüsusi araşdırmalar aparılmasa da, tarix elmləri doktoru Məşədixanım Nemətovanın yazdığı “Мемориальные памятники Азербайджана (XII-

XIX əsrdə)“¹ kitabının tədqiqata cəlb olunması Fəxri Xiyabandakı memorial abidələrlə birbaşa əlaqəsi olmamasına baxmayaraq, bilavasitə orta əsrlər Azərbaycan daş plastikasında geniş yayılmış memorial abidələrindən bəhs edən və bu sahədə aparılan ən ciddi elmi əsər hesab etmək olar.

Bundan əlavə Azərbaycanın tanınmış sənətsünasları K.Kərimov, R. Əfəndiyev, N.Rzayev və N.Həbibovun birgə yazdıqları “Azərbaycan incəsənəti”² adlı monoqrafiyasında da orta əsrlərdəki Azərbaycan memorial abidələrindən söz açılmışdır. R.Əfəndinin “Plastik sənətimizin qaynaqlarına doğru”³, “Qazax yadigarları”⁴ adlı məqalələrində də orta əsr daş plastikası abidələri işıqlandırılmışdır.

Məşədxanım Nemətovanın “Sofı Həmid abidələri kompleksi”⁵ (orta əsrə aid qəbirüstü abidələri), yazıçı Anarın “Qəmli yerin şux boyaları”⁶, sənətsünas Ziyadxan Əliyevin “Ağ dəvənin qəm yükü”⁷ məşhur “Sofı Həmid” məzarlığına həsr olunmuş məqalələrində XIX-XX əsr memorial abidələrimizin özünəməxsus bədii-fəlsəfi tutumundan söz açılmışdı.

Vurğuladığımız kimi, XX əsrdə Azərbaycan heykəltəraşlığının bir qolu olan memorial heykəltəraşlıq və Fəxri Xiyabanda yerləşən abidələrin inkişafı kompleks halında tədqiq edilməmiş, təsviri sənətdə xüsusi elmi tədqiqatın predmeti olmamışdır. Yalnız müəyyən heykəltəraşların yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqatlarda və çap edilmiş kitablarda onların Fəxri Xiyabanda yer almış əsərlərinə qismən toxunulması, epizodik tədqiqi və sona qədər öyrənilməməsi (məs: C.Novruzovanın “Некоторые вопросы развития мемориальной скульптуры Азербайджана”⁸ adlı yazdığı

¹ Нейматова М. С. Мемориальные памятники Азербайджана (XII-XIX века). Баку: ЭЛМ, 1981. с.36

² Кərimov K. Əfəndiyev R. Rzayev N. Həbibov N. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: İşıq. 1992. s. 174

³ Rasim Əfəndi. Plastik sənətimizin qaynaqlarına doğru // “Qobustan” incəsənət toplusu. 1974, N2, s. 53-57.

⁴ Rasim Əfəndi. Qazax yadigarları. // “Qobustan” incəsənət toplusu, 1973, N1, s. 16-19.

⁵ Məşədxanım Nemətova. Sofı Həmid abidələri kompleksi. // “Qobustan” “ 1974, N1, s. 51-54

⁶ Anar. Qəmli yerin şux boyaları. // “Qobustan” 1974, N1, s. 48-51.

⁷ Əliyev Ziyadxan. Ağ dəvənin qəm yükü. // “Azerbaijan-İrs” 2000, N6,7. s. 46-48

⁸ Новрузова Дж. Некоторые вопросы развития мемориальной скульптуры Азербайджана // Известия Академии Наук Азербайджанской ССР. Серия литературы, языка и искусства , 1970, №4, с. 51-56.

məqalədə Fəxri Xiyabanda mövcud problemlərə toxunmuş və bu məkanın salınmasından yalnız 1970-ci ilə qədər burada ucalan diqqətəlayiq abidələr haqda bəhs etmişdi) mövzunun geniş tutumunda işlənməsini tələb edir.

Fəxri Xiyabanda mövcud olan sənət əsərlərinin işıqlandırılmaması, sənədləşdirilməməsi və haqqında yazılmaması faktı heykəltəraşların özünü də narahat edir. Bu mənada Azərbaycanın xalq rəssamı, professor N.Əliyevin “Azərbaycan memorial heykəltəraşlığı”¹ adlı məqaləsinin adını çəkmək olar.

Son illərdə Azərbaycanın görkəmli heykəltəraşlarının fərdi yaradıcılığına həsr olunmuş dissertasiyalarda həmin sənətkarların ərsəyə gətirdikləri abidələr sırasında memorial abidələr haqqında məlumatın qısa şəkildə qeyd olunduğuna və yaxud bir yarım fəsil ayrıldığına rast gəlirik. Bu qəbildən S. Sadiqovun “Tokay Məmmədovun yaradıcılığının bədii xüsusiyyətlərinin Azərbaycan heykəltəraşlığında əhəmiyyəti”², F. Qasimovun “Xalq rəssamı Natiq Əliyevin yaradıcılığı müasir Azərbaycan heykəltəraşlığı kontekstində”³, E. Ələkbərovun “Heykəltəraş Fuad Salayevin yaradıcılığı”⁴ kimi dissertasiya işlərini misal göstərmək olar.

Tədqiqata cəlb edilmiş problemin bu qədər az araşdırılması şübhəsiz ki, Fəxri Xiyabanda mövcud olan memorial abidələrin əsl tarixi-bədii dəyərini müəyyənləşdirmir və bu məsələyə hərtərəfli elmi yanaşmanın vacibliyini şərtləndirir. Bu mənada təqdim olunmuş dissertasiya 70 il ərzində Fəxri Xiyabanda mövcud olan abidələrin sovet və müstəqillik dövründəki xarakteristikasını, onun inkişaf mərhələlərini, texniki icra və plastik həllini, hər müəllifə xas bədii üslub və memarlıq xüsusiyyətlərini daha dərin və hərtərəfli təhlilini əhatə edən ilk elmi tədqiqat işidir.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyektini Bakı şəhərindəki Fəxri Xiyabanda yerləşən müxtəlif forma və biçimə malik olan memorial abidələr və heykəllər təşkil edir.

¹ Əliyev N. Azərbaycan memorial heykəltəraşlığı. // “Mədəni-maarif”. 2006-cı il. N1 s. 20-21.

² Sadiqov S. Tokay Məmmədovun yaradıcılığının bədii xüsusiyyətlərinin Azərbaycan heykəltəraşlığında əhəmiyyəti. Sənətsünaslıq üzrə fəls. dokt. dissert. Bakı. 2013

³ Qasimov F. Xalq rəssamı Natiq Əliyevin yaradıcılığı müasir Azərbaycan heykəltəraşlığı kontekstində. Sənətsünaslıq üzrə fəls. dokt. dissert. Bakı-2014. s. 132

⁴ Ələkbərov E. Heykəltəraş Fuad Salayevin yaradıcılığı. Sənətsünaslıq üzrə fəls. dokt. dissert. Bakı-2016. s135

Tədqiqatın predmetini bu məkanda yerləşən abidələrin, heykəllərin, portretlərin və relyeflərin təhlili nəticəsində onların bədii-plastik və konstruktiv xüsusiyyətlərinin aşkar olunması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi XX əsrin II yarısından başlayaraq formalaşan Fəxri Xiyabandakı plastika nümunələrinin təmsalında Azərbaycan memorial heykəltəraşlığının bədii xüsusiyyətlərini müəyyən etmək təşkil edir. Qarşıya qoyulan məqsədin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

- Fəxri Xiyabanın yaranması və memorial abidələrin formalaşma prinsiplərini müəyyən etmək;
- Salındığı dövrdən bu günədək Fəxri Xiyabanda yer almış memorial abidələrin müəlliflərini və tarixini müəyyənləşdirmək;
- Sovet dövründə Fəxri Xiyabanda yerləşən qəbirüstü abidələrin memorial heykəltəraşlığın inkişafında rolunu göstərmək;
- Müxtəlif formalı memorial heykəllərin monumentallığını şərtləndirən kompozisiya xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- Fəxri Xiyabanda yerləşən dairəvi memorial abidələrin bədii xüsusiyyətlərini təhlil etmək;
- Buradakı memorial relyeflərin və stelaların bədii xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Tədqiqat işində nəzərdən keçirilən problemlərin təhlilində milli və ümumbəşəri dəyərlərdən, sənətsüənəşliyin elmi-nəzəri müddəə və qənaətlərindən faydalanmışdır. Tədqiqat işində memorial abidələrin tədqiqində tarixilik prinsipinə riayət edilmiş, xronoloji ardıcılıq nəzərə alınmış, müqayisəli sənətsüənəşliq təhlil metodundan istifadə olunmuşdu.

Tədqiqatın sərhədləri. Tədqiqat işi Fəxri Xiyabanın salınmasından (1948-ci ildən) bu günə qədər olan dövrü əhatə edir. Eyni zamanda tədqiqat zamanı memorial heykəltəraşlığın təşəkkülünü və formalaşmasını araşdırarkən orta əsrlər dövrünə də toxunulur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi araşdırmanın əsas probleminin qoyuluşundan, Fəxri Xiyabandakı memorial abidələrin əsaslı surətdə tədqiqindən ibarətdir və bu, əsasən aşağıdakı müddəalarda öz əksini tapmışdır:

- Azərbaycan sənətsüənəşliqində memorial heykəltəraşliq, o cümlədən Fəxri Xiyabanda yerləşən qəbirüstü abidələr ilk dəfə tam və dolğun, müstəqil monoqrafik tədqiqat obyektı kimi təqdim olunmuşdu;

- Tədqiqat prosesində Azərbaycanın orta əsr memorial abidələrinin XX əsr memorial abidə ənənəsi ilə müqayisəsi verilmiş, zamanın axarında dəyişərək yeni bədii ənənələrlə zənginləşən memorial abidələrin formalaşma prinsipləri üzə çıxarılmışdı;

- İlk dəfə olaraq Fəxri Xiyabanda mövcud olan bütün memorial abidələr sistemləşdirilmiş, təsnif olunmuş, onların salınma tarixi və müəllifləri müəyyənləşdirilmişdir;

- Fəxri Xiyabanın salınmasından dövrümüzədək burada ucaldılan memorial abidələr ilk dəfə olaraq icra texnikasına və kompozisiya quruluşuna görə fərqləndirilmiş, onların monumental, portret, büst və relyef tutumlu olması müəyyənləşdirilmiş, ayrı-ayrılıqda təhlil olunaraq bir araya gətirilmişdi;

- Tədqiqat işində həm sovet, həm də müstəqillik illərində Fəxri Xiyabanda ucalan memorial abidələrin Azərbaycanın memorial heykəltəraşlıq tarixində oynadığı mühüm rol araşdırılmış və onların bədii xüsusiyyətləri üzə çıxarılmışdı;

- Fəxri Xiyabandakı heykəltəraşlıq nümunələrinin və memorial abidələrin yaranma prinsipləri nəzərdən keçirilmiş və onların müqayisəli təhlili verilmişdi;

- İlk dəfə olaraq memorial abidələrin icra olunma problemləri qarşıya qoyulmuş və praktikada tətbiq olunmağa layiq nəticələr əldə olunmuşdu.

Tədqiqatın nəzəri-praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya Azərbaycan heykəltəraşlıq sənəti tarixini genişləndirməklə, memorial abidələrinin milli incəsənətin ümumi inkişafındakı rolunu, yerini, inkişaf səviyyəsini və təzahür formalarını müəyyən edir.

Tədqiqat işi rəssamlıq təmayüllü təhsil ocaqlarında tədris vəsaiti kimi “Heykəltəraşlıq” və “Sənətsünaslıq” fakültələrində tədris prosesində istifadə oluna bilər.

Həmçinin tədqiqat materialı sənətsünasların, kulturoloqların elmi işində, “Azərbaycan incəsənəti tarixi” kursları çərçivəsində istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının “İncəsənət tarixi” kafedrasında yerinə yetirilmiş və müzakirə edilmişdi. Araşdırmanın əsas məzmunu, elmi müddəa və nəticələri 12 məqalədə öz əksini tapmış, mövzu üzərindəki axtarırları əks etdirən məruzələr beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfranslarda dinlənilmişdir.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, dörd yarım fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Tədqiqatın məzmunu kompüter yığımının 146 səhifəsində öz əksini tapmış, illüstrasiyalar isə albom şəklində dissertasiyaya əlavə kimi təqdim olunmuşdu.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, onun məqsəd və vəzifələri, işlənmə dərəcəsi, eləcə də işin elmi yeniliyi, praktiki əhəmiyyəti açıqlanır, aprobeasiyası, strukturu və həcmi haqda məlumat verilir.

Fəsil I. “Azərbaycanda memorial heykəltəraşlığın təşəkkülü və inkişaf mərhələləri” adlı I fəsildə Azərbaycan memorial heykəltəraşlığının təşəkkül tarixinə ümumi nəzər salınmış və onun inkişaf mərhələləri qeyd olunmuşdu. **“Memorial heykəltəraşlıq: əsrlərdən Fəxri Xiyabanın yaradılmasına kimi”** adlı I yarım fəsildə bu dövəmdə mövcud olan memorial abidələrin bədii xüsusiyyətlərinə nəzər salınmış və o dövrdəki qəbirüstü abidələrin bədii plastikası önə çıxarılmışdı.

Orta əsrlərdə qəbirüstü abidələrə əsasən daş üzərində bədii oyma sənət nümunələri formasında rast gəlik. Bu daha çox daşın bəzədilməsi ilə bağlı idi. Sandıq və stela formalı qəbirlər onların arasında daha çox geniş yayılanlardır. Sandıq formalı qəbirlər əsasən pilləvarı və yaxud da daş tabut (sarkofaq) formasında olub, bəzən stela ilə tamamlanırdı. Bu stelaların yuxarı hissəsi dördkünc və oxvarı formada bitib, üzərləri isə həndəsi və stilizə edilmiş nəbatı ornamentlərlə, kufi xətlı yazılarla bəzədilirdi.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan ərazisində bir neçə qrup məzar daşlarına, müxtəlif formalarda yonulmuş şaquli başdaşlarına, üfui sandıq formalı qəbirlərə, at və qoç fiqurlu heykəllər rast gəlinir. Bu məzar daşları dəfn olunan şəxsin həyatda tutduğı mövqeyindən asılı olaraq müxtəlif formada bəzədilirdi. Hər zaman ki kimi dövlətli şəxslərin məzarları daha dəbdəbəli və zərif işlənirdi. Bu dövrdə məzar daşları üzərində ornamental bəzəklərlə yanaşı artıq süjet xarakterli, təsvirli kompozisiyalara da rast gəlik. Bu memorial abidələrin üzərində oyulmuş müxtəlif formalı əşyalar mərhumun hansı sənət və peşə sahibi olduğına işarə edir. Maraqlı süjetli oyma kompozisiyaları içərisində Urud kənd qəbiristanlığında yerləşən sandıq daş qəbirlərini misal gətirmək olar.

XVIII əsrin qəbirüstü daşları isə müxtəlif xanlıqların ərazilərindən asılı olaraq forma-biçiminə və bədii həllinə görə bir-birilərdən

fərqlənirdilər. “Qazax rayonunda daş üzərində mövcud olan orijinal bədii oymalı məzar daşlarına da təsadüf edilir. Bunların sırasında müxtəlif biçimdə yonulmuş şaquli baş daşlarını (stelaları), üfqi katakombə tipli sənduqələri (sarkofaq), qoç, at fiqurlu heykəlləri və s göstərmək olar. Qazax rayonu qəbir daşları arasından çox nadir hallarda olsa da qəbartma səpkisində yaradılmış təsvirlərə də rast gəlinir. Bunlar əsas etibarilə at və qoç fiqurlarının təsvirləridir. Daşsalahlı kənd qəbiristanlığında XIX əsrdə düzəldilmiş bir baş daşının arxa tərəfində bu tipli qəbartmaların bir nümunəsi həkk edilmişdi”¹

XIX əsrin qəbirüstü abidələri daha çox sadə formalı çatma tağla bitən başdaşı və hündür sənduqə formasında olan sinə daşı ilə xarakterizə olunur. Bu dövrün qəbirüstü abidələri eyni ilə orta əsrlərdə mövcud olan epigrafiq yazılarla örtülü olurdu. Bəzi qəbirlərdə yeni məişət təsvirlərinin olduğunu da görmək mümkündür.

Qeyd edək ki, memorial janrın özünəməxsus müəyyən spesifik xüsusiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, Azərbaycanda yerləşən qəbirüstü abidələrin keçmişlə əlaqəsi duyulmaqdadır. Bütün bunların zamanın axarında Azərbaycanda əsrlər boyu qəbirüstü abidələr mədəniyyətini formalaşdığını söyləmək mümkündür. Orta əsrlərdən etibarən özünəməxsus şəkildə inkişaf etmiş bu mədəniyyət hər dövrün tələbinə uyğun olaraq dəyişmiş, yenilənmiş və spesifik xüsusiyyətlər alaraq dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır.

XX əsrdən etibarən Azərbaycan memorial abidələrinin inkişafında yeni dövr başlayır. Yeni ənənələrin və baxışların Azərbaycan sənətkarlarının şüuruna daxil olması, yeni xüsusiyyətlərə malik qəbirüstü abidələrin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Yaranan yeni ənənələr bilavasitə Rusiyanın Azərbaycana təsiri ilə əlaqədar idi. 1920-ci illərdə rus memorial heykəltəraşlığı sahəsində işləyən heykəltəraşlar daha çox klassisizm ənənələrinə tapınaraq, bəzən işlərinə romantik çalarlar qatmaqla, memorial janrın təsir gücü olan emosionallığı daha da artırırtdılar. Bu dövrdə qranit stela üzərində portret-relyef daha çox yayılmışdı. Artıq 1920-1930-cu illərdə bu sahədə iki əsas istiqamət müəyyənlanmışdı – qəbirüstü abidələrin portret və metaforik həll üsulu ilə tərtib olunması.

Bu dövrdə Fəxri Xiyabanda mövcud olan abidələr sırasında əsas üstünlüyü hərbiçilərə qoyulan gipsdən və betondan hazırlanmış dairəvi

¹Rasim Əfəndi. Qazax yadigarları. // “Qobustan” incəsənət toplusu, 1973, N1, s. 16-19.

büstlər təşkil edirdi. Amma bu materialların keyfiyyətsiz olması abidələrin fiziki və kimyəvi təsirlər nəticəsində tez sıradan çıxmasına səbəb oldu.

1950-ci ildən başlayaraq 1948-ci ilin sərəncamı ilə Fəxri Xiyabana köçürmələri əmr olunan Azərbaycanın on iki görkəmli şəxsiyyətlərinin məzarları üzərində abidələrin qoyulması üçün bu dövrdə fəaliyyət göstərən istedadlı heykəltəraşları P.Sabsay, E.Şamilov, H.Abullayeva, Z.Məmmədova, N.Məmmədov və digərləri işə cəlb olundular. Adları çəkilən heykəltəraşların ərsəyə gətirdikləri “Ə.Haqqverdiyev”, “H.Sarabskiy”, “C.Məmmədquluzadə”, “Ə. Əzimzadə” və “H.Zərdəbinin” qəbirüstü abidələri hər müəllifə xas olan üslub və dəsti-xətlə bir-birlərindən fərqlənirdilər. Lakin memorialların həllinə realistik yanaşma onları birləşdirən cəhət idi.

50-ci illərdə ərsəyə gələn abidələr sadəliyi və çox zaman ətraf mühitlə uyumsuzluğu ilə səciyyələnirdilər. Lakin buna baxmayaraq 50-ci illərin II yarısından etibarən artıq Fəxri Xiyabanda sanballı abidələrin meydana gəlməsinin şahidi oluruq. Görkəmli heykəltəraş Ömər Eldarovun 1956-cı ildə böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun xatirəsinə ucaldığı memorial abidə həm hələ indiyə kimi Fəxri Xiyabanda görünməyən bütöv fiqurlu kompozisiyası, həm də möhkəm materialına görə bir ilk idi.

Fəxri Xiyabanda verilən məkan sərbəstliyi heykəltəraşlara müxtəlif kompozisiyalı abidələr ərsəyə gətirməyə, öz yaradıcı təxəyyülünü daha da çoxşaxəli şəkildə işlətməyə, həm məzmun, həm də forma cəhətdən layiqli sənət əsərləri yaratmağa imkan verir. Nəzərə alsaq ki, memorial tikililər açıq havada və xüsusi olaraq nəzərə alınmış yerlərdə ucaldılır, onda bir daha əmin olarıq ki, bu sənətkar üçün öz fantaziya aləmini gerçəkləşdirmək üçün real fürsətdir. Təbiət mənzərəsi, ağaclar, güllər və dekorativ bitkilər heykəltəraşa imkan verir ki, bu resurslardan faydalı şəkildə bəhrələnsin. Məsələn, bəzi müəlliflər yaşıllaşmadan gah arakəsmə, gah fon kimi, gah da ağacların yaratdığı işıq kölgə effektlərindən abidənin ifadəliliyini artırma üçün istifadə edir. Lakin bütün bu nüanslar bütövlükdə yerində və qaydasında işlədilməlidir. Bəzən yaşıllığın ifrat dərəcədə olması abidənin oxunaqlığına mənfi təsir göstərir. Misal olaraq II Fəxri Xiyabanda yerləşən “Mehdixan Vəkilov”-un abidəsini göstərə bilərik. İllər öncə kiçik ağacların ətrafında oxunaqlı və ifadəli baxılan abidə bu gün həmin böyüyən ağacların içində “itib-batmışdır”. Abidənin əvvəlki görkəmini qaytarmaq üçün Fəxri Xiyabanın yaşıllaşma işlərinə nəzarət edənlərə xüsusi tapşırıqlar vermək lazımdır.

Qoyulan heykəlin ətraf mühitlə harmoniyası, əsərin məzmun və kompozisiyasının məkanla düzgün uzlaşma vəhdəti uğurlu əsər yaradılmasına xidmət edir.

Qəbirüstü abidənin material seçimi çox vaxt mərhumun yaxınlarının arzu və istəyindən asılı olur. Amma nəzərə alsaq ki, söhbət abidənin uzun ömürlü olmasıdır, o zaman heykəltəraş da öz seçimini təklif etməkdə ixtiyarlıdır. Fəxri Xiyabanda əsas üstünlük verilən materiallar qranit, mərmər və bürüncdür. Nadir hallarda aqlay daşına, poliestra, parfirə rast gəlinir. Mərmər materialı bədii oyma və heykəllərin hazırlanması üçün ideal vasitədir. Antik dövrün heykəltəraşları məhz bu material üzərində işləyərək öz sənətkarlıqlarının yüksək həddinə nail olmuşlar. Lakin mütəxəssislər onun üzərinə yazını həkk etməyi (qravirovka) məsləhət görmürlər. Çünki bu material açıq rənglidir və yazını sonra mütləq qızılı və ya qara rənglərlə boyayırlar. Bu daş özünə əlavə qulluq tələb edir və onun özünə görə “şiltaqlıqları” olduğundan üzərinə əlavə qoruyucu məhlullar sürmək qorxuludur. Qranitdən olan məzar daşları isə materialın uzunömürlü və rahat olması ilə məşhurdur. Belə abidələr yüz ildən çox xidmət edir və atmosfer yağıntılarının (məsələn, külək və yağış) təsiri hesabına dağılması mümkün deyil. Qranit material üzərində döymə (qravirovka) xüsusi ilə diqqətçəkəndir, o, parıltını uzun müddət saxlayır və ardınca məxsusi qayğı tələb etmir. Bu material oturaqlar, alçaq hasarın, vaza və çiçəklərin hazırlanması üçün əlverişlidir. Qranitin ən məşhur növləri labrodorit, qabbro və diabaz hesab edilir. Müxtəlif rənglərdə olan bu daşlardan abidələrin hazırlanması üçün daha çox qara, çəhrayı və yaşıl rənglərindən istifadə olunur. Abidələrə xas olan rəng həlli materialın rəngindən birbaşa asılıdır.

Qəbirüstü abidələrin hazırlanmasında rəmzlərdən istifadə etmək mərhum haqqında geniş məlumat yaranmasına imkan verir. Bu rəmzlərin istifadəsi sadə mətn şəklində verilmiş məlumat ilə müqayisədə insana əvəzolunmaz dərəcədə geniş informasiya verməyini qeyd etmək lazımdır. Onun vasitəsi ilə insan mərhum haqqında müstəqil olaraq fikir formalaşdırır. Müxtəlif xarakterli (dini, etnik, professional, sosial statusunu, yaşını, müəyyən şəxsi xüsusiyyətlərini bildirən) dəfn rəmzləri mövcuddur.

Yazıların həkk edilməsi iki yolla həyata keçirilirdi; oyma üsulu ilə və hazır hərflərin qoyulması ilə. Üzərində xatirə məlumatlarının hazırlanması üçün əl, avtomatlaşdırılmış mexanika və lazerdən üsullarından istifadə olunur.

“Sovet dövründə Fəxri xiyabanda yerləşən dairəvi memorial abidələrin heykəltəraşlıqda rolu” adlı ikinci yarımfasildə 1950-90-cı illər ərzində Fəxri Xiyabanda yaradılan memorial abidələrdən bəhs edilmiş və bu dövrün abidələrinin daha çox realist-akademik səpkili və müəllif yanaşmalarının müəyyən çərçivə daxilində olması vurğulanmışdır. Bu dövrdə Fəxri Xiyabanda memorial abidələr ərsəyə gətirən heykəltəraşlar sırasında Ö.Eldarovun, C.Qaryağdının, M.Mirqasımovun, İ.Zeynalovun, Ə.Salikovun, A.Mustafayevin, E. Hüseynovanın, A.Qaziyevin, M.Rzayevanın və digərlərinin adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Fəxri Xiyabanının ilk abidələrindən sayılan Azərbaycan-sovet memarlığının banilərindən biri, memar Sadıq Dadaşovun memorial abidəsi özündə qəbirüstü abidələrin ilkin xüsusiyyətlərini birləşdirir. 1947-ci ildə salınan abidənin memarı M. Hüseynov, heykəltəraşı isə S.Merkurov idi. Abidənin diqqətçəkən cəhəti müəllifin cəhrayı qranit kürsü (h-175sm) ilə tunc portretin (h-75 sm) vəhdətinə nail olmağa çalışması idi. Kürsünün ağırlığı portretin təsir gücünü bir qədər azaltmış olsa da, vaxtsız dünyasını dəyişən məşhur memarın portreti bədii-psixoloji tutumuna görə cəlbedici və ovqatyaradıcıdır. S.Dadaşovun portretindəki dalğınlıq realist biçimdə təqdim olunduğundan bu aydınlıq memorial abidələrə xas psixoloji vəziyyəti bütün zənginliyi ilə duymağa imkan verib. Bu həm də yaradıcılığının çiçəklənmə dövründə həyatdan köçən, Azərbaycanın istedadlı memarının obrazının psixoloji xarakterinin ifadəli açımını daha da gücləndirən bədii həll sayıla bilər. Burada sənətlərin sintezinin əldə olunması da abidədən alınan təsiri gücləndirir.

Heykəltəraşlar Ö.Eldarov və C.Qaryağdının ucaltmışları memorial abidələr digər abidələrdən daha çox monumentallığı, realist səpgililiyi, kompozisiyanın səlisliyi ilə fərqlənirlər. Məsələn, C.Qaryağdının “Y.Məmmədəliyev” və “S.Vurğun” abidələri birinin qranit digərinin bürünc bəlyef olmasına baxmayaraq hər iki memorialda monumentallıq hiss olunur. Ö.Eldarovun “F.Əmirov” və “Niyazi”nin bütöv ağ marmar blokdan yonduğu obrazları özündə səlisliyi, dinamikanı, fikrin dərinliyini, güclü psixoloji təsiri, icra texnikasının mükəmməlliyini, ətraf mühitlə harmoniyanı və s kimi müsbət keyfiyyətləri özündə cəmləyir.

Cəlil Qaryağdının birinci və ikinci Fəxri Xiyabanda yerləşən abidələrinin hər biri yaddaqalan memorial abidələrdən sayılır. Heykəltəraş birinci Fəxri Xiyabanda Yusif Məmmədəliyev, Səməd Vurğun, Zülfüqar Hacıbəyov, Seyid Cəfər Pişəvəri, ikinci Fəxri Xiyabanda tarzən Hacı Məmmədov, güləşçi İbrahim Paşa Dadaşov, Qalib İsgəndərov kimi

Azərbaycanın həm incəsənətində və ədəbiyyatında, həm də ictimai və siyasi sahəsində fəaliyyət göstərmiş görkəmli xadimlərinin xatirə abidələrini ucaltmışdır. Eyni zamanda heykəltəraş Böyük Vətən müharibəsində həlak olanların xatirəsinə həsr olunmuş memorial komplekslərin yaradılmasında iştirak etmişdir. Onlardan biri onun Əsgər Kərimovla birlikdə 1979-cı ildə Bərdə şəhərində ucaltıqları memorial abidədir.

Heykəltəraş Ə.Salikovun memorial abidələri daha çox ciddi obrazlılığı, statik quruluşlu lakin dinamik aurası ilə səciyyələnir. Daha çox öz kompozisiyalarını qranit blok və parçalarda yerinə yetirən müəllif, obrazların hansı peşə sahibi olmasından irəli gələn xüsusiyyətlərini və xarakterini vurğulamağa səy göstərmişdir. Bu baxımdan onun “A. Heydərov”, “S. Kazimov”, “G. Əliyev” və s. kimi memorial əsərləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Həmin dövrdə uğurlu yaradıcılıqla fəal məşğul olan Azərbaycanın istedadlı qadın heykəltəraşları Elmira Hüseynova və Münəvvər Rzayevanın da Fəxri Xiyabanda ərsəyə gətirdikləri abidələrin özünəməxsus yeri vardır.

Daha da məhsuldarlığı ilə fərqlənən E. Hüseynov 1966-cı ildə Fəxri Xiyabanda Azərbaycanın xalq yazıçısı, dramaturq, tənqidçi və ictimai xadim Mehdi Hüseynin, 1968-ci ildə dramaturq Cəfər Cəbbalının, 1982-ci ildə isə Xalq şairi Rəsul Rzanın memorial abidələrini yaratmışdır. Hər bir memorial abidə Elmira xanıma məxsus üslubun göstəricisi olmaqla, rakurs orijinallığına görə fərqlənilir. Qabarıq yapmalar, sərt keçidlər portretlərin ifadəliliyini daha da gücləndirmiş, obrazların daxili gərginliyini portretin bədii həllindəki xüsusi ekspressiya və psixoloji xarakter ilə üzə çıxarmışdır.

Heykəltəraş İbrahim Zeynalovun yaratdığı “Əzizağa Əzizbəyov”un və “Məmməd Səid Ordubadin”in memorial abidələri bədii həllinə görə birbirindən kəskin fərqlənir. Görkəmli nasir və şair, dramaturqun memorial abidəsində heykəltəraş, Fəxri Xiyabanda çox az kompozisiyalara rast gəlinən, öz forma, məzmun və kompozisiya baxımından digərlərindən tamamilə fərqlənən abidə yarada bilmişdir. Burada müəllif öz təxəyyülündən qaynaqlanan obrazla onun bədii irsi arasında plastik əlaqə yarada bilmişdir.

Fəsil II. Müstəqillik dövründə memorial abidələrinin heykəltəraşlıqda rolu adlanır. Bu fəsildə 1990-ci ildən etibarən günümüzədək Fəxri Xiyabanda ərsəyə gəlmiş forma, biçim, miqyas və kompozisiyasından asılı olmayaraq onlarla memorial abidələrin bədii

xüsusiyyətləri vurğulanmış və onların daşıdıqları səciyyəvi əhəmiyyətləri üzə çıxarılmışdı.

“Fəxri Xiyabanda yerləşən dairəvi memorial abidələrin bədii xüsusiyyətləri” adlı birinci yarımfəsildə Fəxri Xiyabanda yerləşən dairəvi memorial abidələrin bədii xüsusiyyətləri aşkar edilmiş və xronoloji ardıcılığa uyğun olaraq hər heykəltəraşın yaradıcılığına müvafiq sıralanaraq təhlil olunmuşdu.

Azərbaycan dövlətinin müstəqillik əldə etməsindən sonra Fəxri Xiyabana xüsusi diqqət yetirilməyə başladığından, burada yer alan memorial abidələrin plastik tutumunda və bədii ifadə xüsusiyyətlərində, materiallara bədii-texniki münasibətdə də duyulası dəyişikliklər baş verməyə başlamışdı. Bu prosesdə ərsəyə gətirilən plastik nümunələrin mahiyyət və miqyasca daha da dəyişildiyini, haradasa park heykəltəraşlığı ilə səsleşən bədii tutum aldığını qeyd etmək lazımdır. Hətta müəyyən mənada yeni abidələrdə memoriallıq funksiyasının bir qədər azaldığını da deyə bilərik.

Əlavə edək ki, müstəqillik dövründə dövlətin imkanlarının artması burada həm də bərpa-yeniləşmə işləri aparılmasına imkan vermişdir. Onlarla baxımsız qalan məzarlara abidələr qoyulması həyata keçirilmişdi. Daşlar təzələnməmiş, köhnələri yeniləri ilə əvəz olunmuşdu. Bununla belə hələ indinin özündə də bəzi problemlər qalmaqdadır. Belə ki, burada uyuyan bəzi görkəmli şəxsiyyətlərin məzarlarına hələ də bədii görkəm verilməmişdir. Bu mənada Fuad Əbdürrəhmanov, Şövkət Ələkbərova, Nəbi Xəzri, Əliağa Vahid və s. kimi görkəmli şəxsiyyətlərin məzarlarının bədiilikdən uzaq tutumda qalmaları təəssüf doğurur.

Müstəqillik dövrünün memorial abidələri çoxcəhətliliyi, kompozisiyanın mürəkkəb bədii xüsusiyyətlərə malik olmaları ilə fərqlənir. Əgər indiki durumu sovet dönəmi ilə müqayisə etsək, onda əvvəllər daha çox akademik-realist ənənələrə tapınan memorial heykəltəraşlığın, sonralar daha müstəqil və çoxqatlı plastikaya və müasir bədii xüsusiyyətlərə meyl göstərdiyini deməliyik.

Əgər sovet dövründə ərsəyə gətirilən memorial abidələrdə onun yaradıcıları müəyyən çərçivə daxilində fəaliyyət göstərirdilərsə, ideoloji asılılıq aradan götürüləndən sonra belə əsərlərin bədii həlli bəzən müəllifin, bəzən də mərhumun yaxınlarının arzuladığı bədii biçimdə, görmək istədikləri detal və atributlarla vəhdətdə həyata keçirilir.

Fəxri Xiyabanda bu cür müstəqil yanaşmanın nəticəsi olan abidələrdən biri bəstəkar Qara Qarayevin xatirəsinə ucaldılmışdır. Burada

yalnız kvadrat formada qara qranitdən sinə daşı plitəsi yerləşir. Buna oxşar digər bir abidə Ramiz Mirişliyə məxsusdur. Bu mənada eyni zamanda Mirzə İbrahimovun memorial abidəsini və heykəltəraş Hüseyn Haqverdinin Qurban Xəlilovun və Ramiz Mustafayevin xatirəsinə ucaldığı abidələri göstərə bilərik. Bununla yanaşı memorial abidə olaraq öz həllini rəmzi formatda tapmış Əli İbrahimovun, Mehdi Məmmədovun, Heydər Hüseynovun, Vəqif Səmədoğlunun (heykəltəraş Fəqan Qasimov (210smx210sm) memorial abidələrini göstərmək olar ki, burada müəlliflər kompozisiyanın akademik həllindən imtina etmiş, öz ideyalarını forma və həcmə vasitəsi ilə rəmzi şəkildə çatdırmışlar.

Qəbirüstü abidələrin formasından asılı olmayaraq, onu bir qayda olaraq monumental incəsənətə aid edirlər. Bu mənada Fəxri Xiyabandakı memorialların bir çoxunun bu tələbə cavab verdiyini, monumental tutum daşdığını deməliyik. Möhtəşəmliyi və kompozisiyanın mükəmməlliyi ilə öz həllini daha çox bütöv fiqurlu heykəllərdə tapan belə monumental memorial abidələr xüsusilə bir neçə heykəltəraşın yaradıcılığında yer alır.

Realizm üslubunda yaradıcılığını davam etdirən sənətkar Ömər Eldarovun müstəqillik dövründə yaratdığı memorial abidələr sırasında monumentallığı duyulan memorial abidələr böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Heykəltəraş yazıçı Süleyman Rəhimovun (1991), dramaturq Şıxəli Qurbanovun (1994), akademik Zərifə xanım Əliyevanın (1995), müğənni Rəşid Behbudovun (1996), akademik Həsən Əliyevin (1998), akademik Ziya Bünyadovun (2000), yazıçı Yusif Səmədoğlunun (2001), şair Süleyman Rüstəmin (2001), bəstəkar Tofiq Quliyevin (2002), Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin (2004), müğənni Müslüm Maqomayevin (2009) və s. bu kimi görkəmli şəxsiyyətlərin qəbirüstü abidələrini hazırlamışdı.

Heykəltəraş Ömər Eldarovun ən uğurlu və möhtəşəm əsərlərindən biri də Zərifə xanım Əliyevanın qəbirüstü abidəsidir. Heykəltəraş Zərifə xanım Əliyevanın obrazına bir-neçə dəfə müraciət etmişdir. Uzun axtarışdan, Heydər Əliyevlə və ailənin digər üzvləri ilə məsləhətləşmələrdən sonra eskizin son variantı müəyyənləşmişdir. Üç il gərgin işdən sonra müəllifin “Elegiya” adlandırdığı əsər öz həyatını yaşamağa başlamışdı. Birinci variant 1989-cu ildə monolit ağ mərmər blokdan yonulub. Bütüncdən olan ikinci variant, 1995-ci ildə Bakıda Fəxri Xiyabanda ucaldılıb. Abidə heykəltəraş Ömər Eldarov və memar Elbay Qasımzadə tərəfindən yaradılmışdı.

Fəxri Xiyabanda ucalan memorial abidələr sırasında Azərbaycanın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin qəbirüstü abidəsi öz möhtəşəmliyi və monumentallığı, yaratdığı ansambl təəssüratı ilə məkanda dominantlıq edir.

2004-cü ildə Ömər Eldarov Heydər Əliyevin Fəxri Xiyabanda qoyulacaq memorial abidəsini hazırlayıb qurtarmışdır. Abidənin memarı Rəsim Əliyevdir. Bu abidə memarlıq və heykəltəraşlıq baxımından uğurlu sintez təşkil etməklə, tam şəkildə bir-birini tamamlayır. Bu memorial abidə öz-özlüyündə bir memarlıq kompleksi təşkil edir, desək, yanılmarıq. Burada landşaft memarlığından məntiqə istifadə olunmuşdu. Alman memarlarının hazırladığı təpə heykəlin arxasında ucalmaqla həm funksional, həm fon, həm də estetik xarakter daşımaqla, heykəlin “oxunmasında” xüsusi rol oynayır. Qranitdən hazırlanmış üç metrlik bu əzəmətli heykəldə ümummilli lider ayaqüstündə təsvir olunmuşdu. Bu fiqur göz önündə hamının tanıdığı, iti və ciddi baxışlı, iradəli və qətiyyətli, vaxtında ən vacib qərarları qəbul edə bilən dövlət rəhbərinin obrazını canlandırır. Amma o həm də genişqəlbli, diqqətçil, söhbətçil və yaradıcı insan idi. Ulu öndəri çox yaxından tanıyan Ömər Eldarov bu əsərdə Heydər Əliyevin bütün bu keyfiyyətlərini xarakterizə etməyə müvəffəq olmuşdur. Müəllif obrazı ayaq üstə, qürurlu və ciddi təsvir etməklə ona tənənəlilik vermişdir. Sanki Ümummilli liderimiz Azərbaycan Respublikasının Dövlət himnini dinləyir. Obrazda bir qədər statiklik müşahidə olunsada burada gizli-daxili bir dinamika vardır. Bütün bu ciddi keyfiyyətləri özündə birləşdirən obraz həm də yüngülcə sezilən təbəssümə bələnmişdir. Heykəltəraş bu psixoloji nüansı verməklə, Heydər Əliyevin həyatdan köçməsinə baxmayaraq, onun ayağa qaldırdığı Azərbaycan xalqının gələcəyinə xəyali inamını, bunun obraza mənəvi rahatlıq bəxş etdiyini göstərmək istəmişdir.

Azərbaycanın digər tanınmış heykəltəraşı Cəlal Qaryağdı sovet dönəmində olduğu kimi müstəqillik illərində də fərdi yaradıcı keyfiyyətlərini özündə yaşadan, plastikasına görə digərlərindən fərqlənən müxtəlif tutumlu abidələr yaratmışdır. Belə əsərlərdən biri Azərbaycanın sərbəst güləş ustası, dəfələrlə dünya çempionu olmuş İbrahim Paşa Dadaşovun ikinci Fəxri Xiyabanda yerləşən memorial abidəsidir. 1991-ci ildə yaradılan bu abidə klassik üslublu, lakonik biçimdədir. Uzunsov qırmızı qranit kürsünün üzərində güləşçinin tuncdan büstü qərarlaşıb. Obrazın çöhrəsində böyük enerji və qətiyyət, qarşısına qoyduğu məqsədlərə yetişəcəyinə yönəli insan-idmançı inamı yaşanmaqdadır.

Qocaman heykəltəraş Albert Mustafayev müstəqillik illərində də memorial heykəltəraşlıq sahəsində yaradıcılığını davam etdirərək birinci Fəxri Xiyabanda Azərbaycanın xalq rəssamı, görkəmli xalçaçı Lətif Kərimovun memorial abidəsini hazırlamışdır. 1993-cü ildə gerçəkləşən bu əsər heykəltəraşın Fəxri Xiyabandakı son işi hesab olunur. Abidə işlənmə texnikasının yüksək peşəkarlığı ilə fərqlənir. Burada plastik formanın səlisliyi, həcmnin mütənasıblığı, kompozisiyanın aydınlığı memorial abidənin ifadəliliyini daha da vurğulayır. Abidənin hazırlanmasında iki materialdan – tuncdan və qranitdən istifadə olunub.

Fəxri Xiyabanın girəcəyində ucaldılan möhtəşəm memorial abidələrdən biri də Azad Əliyev tərəfindən icra olunan Azərbaycanın xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün heykəlidir. Abidənin (1995) ətraf mühitə uyğunlaşdırılmış bədii həlli, kompozisiyanın dinamik və ekspressiv plastikası heykəltəraşın ən uğurlu tapıntılarındanıdır.

Yaradıcılığında monumental memorial abidələrin xüsusi yer tutduğu heykəltəraşlardan olan Natiq Əliyevin bu sahədə fəaliyyəti kifayət qədər məhsuldar olmuşdur. Natiq Əliyev, Bakı şəhərində 20-dən artıq memorial lövhənin və eləcə də birinci və ikinci Fəxri Xiyabanda bir çox görkəmli şəxsiyyətlərin (“İ.Əfəndiyev”, “M.C.Cəfərov”, “C.Heyət”, “H. Əliyev” və s.) qəbirüstü abidələrinin müəllifidir.

Ekspressiv və dinamik həll olunmuş Bəxtiyar Vahabzadənin memorial abidəsi (2010, memarı Valeri Məmmədov) Natiq Əliyevin memorialları arasında şah əsərdir deyə bilərik.

Əsərdə məşhur “Güləstan” poemasının müəllifinin yaradıcı ehtirasını - vətəndaş harayını duymaq çətin deyil. Obraz özü-özlüyündə sanki od-alov püskürür. Şairin duruşu, hərəkətləri və incəliklərinə kimi işlənmiş üz ifadəsi onu həmişəki kimi çoxqatlı hisslər keçirdiyindən xəbər verir. Bu abidə ilə müqayisədə şair Cabir Novruzun obrazı daha sakit tutumlu idi. Lakin bu statikliyə baxmayaraq obrazın içində bir dinamika vardı. Burada da obrazın yorğun görünməsinə baxmayaraq, onun üzündəki doğma vətənə olan sevgi ifadəsi sanki heykəli hərəkətə gətirməkdə, daxili dinamika verməkdədir.

Tanınmış tişə ustası Xanlar Əhmədovun Fəxri Xiyabanda yerləşən, diqqəti cəlb edən, ən tutumlu işlərindən biri də milli azadlıq hərəkatının lideri, Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin sədri və Azərbaycan Respublikasının ikinci prezidenti (1992-1993) Əbülfəz Elçibəyin memorial abidəsidir. 2006-cı ildə ərsəyə gələn və memarı Cəfər Qiyasi olan bu abidənin maraqlı kompozisiya həlli var. Heykəltəraşa və memara ayrılan sahədə, onlar milli liderin varlığını əyaniləşdirə biləcək bir məkan

yaratmışdılar. Abidənin kompozisiyası (ümumi sahəsi 450x900 sm) üç əsas hissədən təşkil olunmuşdu: ayaq üstə duran tunc bütöv (h-3 m) fiqurdan, milli liderin arxasında olan, xalqı simvolizə edən steladan və sinə daşından ibarətdir. Abidə bütünlüklə qırmızı mərmərdən işlənmişdir.

Memorialın mərkəzində çox maraqlı tərzdə həll olunan və diqqət cəld edən liderin üst-üstə müxtəlif ölçülərə malik (I kürsü – 10, II kürsü – 30 sm) sinə daşı yerləşir. Milli liderin tuncdan tökülmüş heykəli (h-300 sm) bir-birinin üstünə qoyulmuş 50 sm-lik mərmər və 20 sm-lik kürsü üzərində yerləşdirilmişdir. “Əbülfəz bəyin sakit və səmimiyyət dolu duruşu, nəhayətsiz arzuların işığına zillənmiş baxışları, çarpazlaşan əllərinin səciyyəvi birliyi heykəltəraşın təqdimatında bizi haqqını almış bir şəxsiyyətlə üz-üzə qoyur”¹

Xanlar Əhmədovun Fəxri Xiyabanda yerləşən memorial abidələrində (“M.Araz”, “H.Bağirov”, “M.Hüseynov”) onun dəst-xətti seçilir. Miqyas və mütənəsiblik, kompozisiya və siluet, ətrafla qarşılıqlı uyarlıq – bütün bunlar onun yaratdığı abidələrinin ifadəli olmasının əsas bədii xüsusiyyətlərini təşkil edir.

Yaradıcılığı daha çox müasir ruhlu olması ilə seçilən Fuad Salayevin memorial heykəltəraşlıq sahəsində əsərləri az olsa da, onun yaratdığı abidələr yaddaqalan sənət nümunələridir. F.Salayevin birinci Fəxri Xiyabanda iki memorial əsəri - Aqil Əliyevin (2006) və Azad Mirzəcanzadənin (2007), ikinci Fəxri Xiyabanda isə yalnız atası akademik Məmməd Əmin Salayevin xatirəsinə ucaltdığı abidələri yerləşir.

Müstəqillik dövründə yeni kompozisiyalı, yeni formatlı və xüsusi ilə bahalı və keyfiyyətli materiallara üstünlük verilməsi, Fəxri Xiyabanda mövcud olan diqqətəlayiq memorial abidələri daha da zənginləşdirdi. Müasir incəsənətin müxtəlif cərəyanlarının verdiyi imkanlardan istifadə edərək müxtəlif üslublarda qəbirüstü abidələrin ucaldırılması XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərindəki incəsənətə xas xüsusiyyətidir. Bu üslublarla aşılana ideyalar, təqdim edilən məzmun da özünəməxsusdur. Bütün bunlar göstərir ki, incəsənətdə yaranan yeni üslub və cərəyanlar incəsənətlə bağlı müxtəlif müstəvilərdə tətbiq olunur və maraqlı nümunələr ortaya çıxarır.

“Fəxri Xiyabanda yerləşən memorial relyef və stelaların bədii xüsusiyyətləri” adlı ikinci fəslin ikinci yarım fəslində Fəxri Xiyabanda yerləşən memorial relyeflər və stelaların bədii xüsusiyyətləri geniş yer

¹ Əliyev Z. Lirik duyğuları romantika ilə qovuşduran sənətkar. // “Azadlıq” qəz. 11-12 iyun, 2006, s.13

alaraq bu memorial formaların özünəməxsus səciyyəvi məqamları təhlil və tədqiq olunmuşdu.

Yaradıcılıqlarında dairəvi memorial abidələrə yer verən müəlliflər eyni zamanda heykəltəraşlığın kompozisiya baxımından digər formalarına da müraciət edərək, möhtəşəm əsərlər meydana gətirmişdirlər.

Bu mənada Ömər Eldarovun dəqiq, axıcı və kompozisiyasının mükəmməlliyinə görə seçilən abidəsindən birinin (1990) Azərbaycanın xalq şairi, dramaturq Süleyman Rüstəmin məzarı üstə ucalan abidə olduğunu söyləmək olar. Kürsünün (h-35 sm) üzərində yerləşən və boz qranitdən yonulmuş qorelyefin (h-212 sm) məzmun ideyası heykəltəraşın özünəməxsus təfəkkürünün, forma - biçim və kompozisiya həlli isə onun böyük ustalığının göstəricisidir.

Heykəltəraş 1993-cü ildə görkəmli şərqşünas-alim, filologiya elmləri doktoru Aida İmanquliyevanın 2 m-lik ağ mərmər blokdan 1m-lik barelyefini yonmuşdur. Bu abidədə ilk gözə çarpan heykəltəraşın obraza sərbəst və yaradıcı yanaşmasıdır. Əlin azad hərəkəti ilə saçlara toxunuşunda, sərbəst oturuş manera və səlis baxışlarla müəyyən qədər akademik ciddi kanonlarından uzaqlaşan müəllif, bununla da abidəyə özünəməxsus atmosfer aurası ilə yanaşı yüngüllük bəxş etmişdir. Müəllif mərmər üzərində paltarın, saçların və onun nurlu çöhrəsinin faktura müxtəlifliyini verməklə naturanı necə dərinlənəndən duyduğunu və müşahidələrini dəqiqliklə ifadə etdiyini göstərmişdir.

Yaşının ahlı çağında olan heykəltəraş Mirəli Mirqasımov müstəqillik dövründə memorial heykəltəraşlıq sahəsində yaradıcılığını davam etdirərək Fəxri Xiyabanda 1992-ci ildə Nurəddin Əliyevin relyefli memorial abidəsini hazırlayır. Ümumi kompozisiyasına görə fərqləndirici xüsusiyyətinə malik bu abidə boz qranitdən stela formasında hazırlanmış və qorelyef portretlə tamamlamışdı. Abidənin ən maraqlı hissəsi onun sağ tərəfində mövcud olan rəmzi obrazdır. Tunc qanadı qırıq mələk səmaya doğru istiqamətlənmiş tutumdadır.

Əhməd Salikovun müstəqillik dövründə yaratdığı relyefli işləri sırasında yalnız 1994-cü ildə öz sənət dostu, Azərbaycanın istedadlı heykəltəraşı Elcan Şamilovun memorial abidəsini göstərmək olar. Boz qranitdən stela formasında ucalan bloka, heykəltəraşın tuncdan işlənmiş profil relyefli portreti bərkidilmişdir. Bu abidə Fəxri Xiyabanda ucalan ənənəvi memorial üslublu bir abidədir. Bu mənada onun daşıdığı mənə-məzmun da kifayət qədər aydındır.

Natiq Əliyevin yaradıcılığında relyefli, stela varı memorial tipli abidələri öz ifadəlik dərəcəsinə, tutumluluğu və konkretliyi ilə səciyyələnən bədii xüsusiyyətlərinə görə heç də bütöv fiqurlu abidələrindən geri qalmır. Heykəltəraş bu abidələrinə də xüsusi diqqətlə yanaşmış və memorial abidələrə xas bədii xüsusiyyətləri (ifadəlik, konkretlik, ətraf mühitlə əlaqə) öz əsərlərində əks etdirməyə çalışmışdır.

Natiq Əliyev H Rzayevanın (2003), B. Səfəroğlunun (2005), K. Hüseynovun (2007), M. Kərimovun (2014) qəbirüstü abidəsini hazırlamışdı.

Birinci Fəxri Xiyabanda öz qeyri-adi kompozisiya həllinə görə fərqlənən memorial abidələrdən biri də Qurban Xəlilovun abidəsidir. Burada müəllif olaraq üç sənətkarın Hüseyn Haqverdinin, Fərhad Xəlilov və Elçin Məmmədovun ideya birliyi vardır. 2000-ci ildə qranit və bürüncün vəhdətindən hazırlanan bu abidənin bir növ keçid xarakteri daşıyan memarlıq elementlərinin müəllifləri Fərhad Xəlilov və Elçin Məmmədovdur. Sənətkarların memorial abidənin kompozisiya həllinə bu cür fəlsəfi yanaşması onun ifadəliliyini və mənasını daha da artırmışdır.

Fuad Cəfərovun memorial heykəltəraşlıq sahəsində yaratdığı ən gözəl və yadda qalan işləri ikinci Fəxri Xiyabanda yerləşən müğənni Mirzə Babayev və kinorejissor Rasim Ocaqovun memorial abidələridir.

Mirzə Babayevin memorial abidəsi 2004-cü ildə müəllif tərəfindən icra olunmuşdu. Araşdırmalar zamanı bəzən elə abidələrlə qarşılaşıırıq ki, onların təkrarolunmaz cizgilərinə, yüksək icra həllinə və uğurla tapılmış kompozisiyasına görə fərqlənilirlər. Mirzə Babayevin abidəsi də bu qəbildəndir. Tunc çərçivə daxilində həll olunmuş büst yeni tendensiyada həll olunmuşdu. Biz bilirik ki ənənəvi tərzdə icra olunan büstlərin ya qolları olmur, ya da hər iki qolu olur. Amma bu büst tək qolludur. Hətta ilk dəfə bu kompozisiyanı görən görkəmli heykəltəraş Ömər Eldarov da öz heyratını gizlədə bilməmiş və onu çox uğurlu iş kimi dəyərləndirmişdir.

Cəlil Qaryağdının Fəxri Xiyabanda iki memorial (“C.Qaryağdı”, “Qalib”) abidəsi yerləşir. Onlardan biri 2001-ci ildə hazırlanan, atası Cəlil Qaryağdının memorial abidəsidir. Bu abidə Fəxri Xiyabanda qoyulmuş kompozisiya həllinə görə seçilən ən baxımlı işlərdən biridir. İlk olaraq abidənin bütünlüklə qara qranitdən ibarət olmasını qeyd etmək lazımdır və bu heç də səbəbsiz deyildir. Həndəsi fiqurları və abidənin qrafikliyi üzə çıxarmaq, eyni zamanda təbiət hadisələrindən qorunması (məsələn ağaclardan düşən kölgə abidənin oxunmasına mane ola bilərdi) kimi ilkin vəzifələr müəllifin məqsədlərindən idi.

Üç həndəsi uzunsov stela (yan bloklar 220 sm, orta blok 215 sm) bloklardan ibarət olan abidənin mərkəzindəki stelada Cəlal Qaryağdının profildən böyük ölçüdə portreti işlənmişdir. Heykəltəraşın məhz bu cür kompozisiyaya müraciət etməsi təsadüfi deyildir. Vaxtı ilə Cəlal Qaryağdı öz obrazını şarj formasında yaratmış və onu memorial abidəsində öz əksini tapmasını vəsiyyət etmişdi.

Fəxri Xiyabanda fərdi abidələrdən başqa kompleks şəkildə salınmış memorial abidəyə də rast gəlirik. Bu kompleks abidə 1991-ci ildə faciəvi şəkildə həlak olan Azərbaycanın siyasi elitasının nurlu xatirəsinə həsr olunmuşdu. Qeyd edək ki, Fəxri Xiyabanda dəfn olunan xalqımızın on bir vətənpərvər, igid və eyni zamanda öz dövrünün birinciləri sırasında olan siyasi-ictimai xadimlərinin əbədiyaşar xatirələrinin əbədiləşdirilməsi üçün onların hər birinə memorial abidənin hazırlanmasına qərar verilmişdi.

Yaradılacaq memorial kompleksin memarı Azərbaycan Memarlar ittifaqının sədri Elbay Qasımlı idi. Abidə kompleksin heykəltəraşlıq işləri Azərbaycanın görkəmli tişə ustası Xanlar Əhmədov başda olmaqla tanınmış sənətkarlardan ibarət digər heykəltəraşlar qrupuna tapşırıldı.

Azərbaycanın şərəfli oğullarının memorial abidələrinin ərsəyə gəlməsində ölkəmizin istedadlı və bacarıqlı heykəltəraşları bu komandaya cəlb olundu. Onların arasında Xanlar Əhmədov, Natiq Əliyev, Akif Əsgərov, Namiq Dadaşov, Zakir Əhmədov, Zeynalabdin İsgəndərov, Albert Mustafayev, Əhməd Salikov, Teyyub Yusifov və başqaları yer alır.

Memorial abidələrin müxtəlif heykəltəraşlar tərəfindən icra olunmasına baxmayaraq burada vahid kompozisiya seçilib. Bu da təsadüf deyildir. Çünki eyni faciəvi hadisə ilə həyatları sona yetən bu şəxsiyyətlərin memorial abidələri də oxşar bədii həllə malik olmalı idi.

Beləliklə, 1992-ci ildə hazırlanan, böyük uzunsov sahədə on bir abidə yer aldı. Kompleks bütünlüklə iki materialdan, qranit və tuncun vəhdətindən ərsəyə gəldi. Başdan-başa qranit plitələrlə döşənən sahə bir-birindən blok stelalarla ayrılırdı. Hər bir blok stelanın üzərində həlak olanlara həsr olunmuş tunc portretlər bərkidilmişdir.

Eyni ölçüdə olan stelalar (h-190 sm) və portretlər (h-50 sm) gözümüzün önündə qəhrəmanlıq zirvəsinə çatan şəhidlərimizin obrazlarını yaradır və sanki vahid qalereyada cəmlənmişdi. Hər portretin altında, tunc lövhədə qızıl suyu ilə yazılmış hərflərlə həlak olan şəxsə məxsus qısa məlumat yer almışdır.

Nəticədə Azərbaycan memorial heykəltəraşlığı sahəsinin inkişafı ilə bağlı geniş faktoloji material toplanmış, sistemləşdirilmişdir və aşağıdakı müddəalar əldə olunmuşdur:

-1920-ci ildə Rusiyada Qərbin təsiri altında formalaşmağa başlayan yeni memorial üslublar Azərbaycanın da memorial abidələrinə sirayət etdi. Bu qəbirüstü abidələrin tərtibatında klassisizm dövrünə xas olan memarlıq elementlərindən – obeliks, pilon və stelaların istifadəsinə geniş yer verilirdi;

- 1945-50-ci illərdən etibarən Azərbaycanda heykəltəraşlığın digər bir növü, formaca fərqli – monumental xatirə abidələr ucaldılmağa başladı. Bu dövrün qəbirüstü abidələri lirikliyi və intimliyi ilə fərqlənirdi;

- 1950-ci illərin əvvəllərində Fəxri Xiyabanda yaradılan, sadəliyi və çox zaman ətraf mühitlə uyğunsuzluğu ilə səciyyələnirdi. Gipsdən və betondan hazırlanan bu abidələrin materialları keyfiyyətsiz olduğu üçün, onlar fiziki, kimyəvi və mexaniki təsirlər nəticəsində tez sıradan çıxırdı;

-60-cı ildə başlayaraq Fəxri Xiyabanda ucaldılan memorial abidələr qranit, mərmər, bürünc, nadir hallarda aqlay daşı, poliestra, parfir kimi materiallardan düzəldilirdi. Qəbirüstü abidələrin üzərində yerləşən yazılar, atributlar, rəmlər əsasən oyma və hazır hərflərin qoyulması yolu ilə hazırlanır, əllə işləmə, avtomatlaşdırılmış mexaniki və lazerli texniki üsullarından istifadə edilirdi;

- XX əsrin II yarısında Fəxri Xiyabanda yaradılan realist səpkili monumental və dəzgah memorial abidələr kompozisiyanın dinamikliyi və statikliyi, icra texnikasının müxtəlifliyi, obrazların bədii həlli ilə seçilirdi;

- Müstəqillik dövründə Fəxri Xiyabanda ucaldılan abidələrin nəzərə çarpan artımı, onların bütöv fiqurlu və blok relyefli olması, eyni zamanda sərbəst və mürəkkəb, avanqard və modern kompozisiyalılığı, monumental ölçülərlə səciyyələnməsi, ətraf mühitlə uyarlılığı ilə seçilirdi;

- Əsasən sovet, qismən də müstəqillik illərinə aid bir çox abidələrin yaranma tarixi müəyyənləşdirilmiş, adları heç bir arxiv sənədlərində göstərilməyən müəllifləri aşkar edilmiş, bu heykəltəraşlar tərəfindən yaradılan abidələrin müəyyən olunmuşdur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. Мемориальная скульптура Омара Эльдарова. // “Язык, культура, этикет в современном полиэтническом пространстве”.

Материалы III Международной научной конференции. Нальчик. 2013, с. 235-240.

2. Nətiq Əliyevin yaradıcılığında memorial abidələr. // “Mədəniyyət dünyası”. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. XXVI bur. Bakı, 2013. S. 100-105.

3. Xanlar Əhmədovun yaradıcılığında memorial abidələr. // “Təsviri və dekorativ-tətbiqi sənət məsələləri”. Azərbaycan Xalça muzeyi. № 2(14). Bakı, 2014. S. 18-25.

4. Zeynalabdin İsgəndərovun yaradıcılığında memorial abidələr. // “Sivilizasiya” elmi-nəzəri jurnal. Bakı Avrasiya Universiteti. Bakı, 8/2014. S. 187-192.

5. Надгробные Памятники Азербайджана. // “Поиск”. Международный научный журнал - приложение Республики Казахстан. № 4/2015. с 122-129.

6. Əhməd Salikovun yaradıcılığında memorial abidələr. // «Sivilizasiya» elmi-nəzəri jurnal. Bakı Avrasiya Universiteti. Bakı, 8/2015. S. 37-42.

7. Fəxri Xiyabanda yerləşən memorial abidələr. // «Sivilizasiya» elmi-nəzəri jurnal. Bakı Avrasiya Universiteti. Bakı. 2/2016. s. 272-277.

8. 1991-ci ildə faciəvi şəkildə həlak olan Azərbaycanın siyasi elitasının memorial abidə kompleksi. // İncəsənət və mədəniyyət problemləri. №1 (55)/2016. s. 23-30.

9. Qəbirüstü abidələrdə multikultural ənənələr. // “Multikulturalizm konsepsiyasının sosial-fəlsəfi və mədəni əsasları” mövzusunda respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm mərkəzi. Bakı-2016. s. 124-128.

10. The development of the stone plastics in the Middle Ages. // Terrorism, migration, refugees-contemporary challenges to cultural heritage and identities economy, tourism and media, IV International Conference Book of abstracts. Ohrid, Macedonia 17-19.01.2016. p. 56-60

11. Azərbaycanın qadın heykəltəraşları. // VI. Uluslararası türk sanatı, tarixi və folkloru konqresi. 12-14 may, Konya, Türkiyə. 2016. s.741-797

12. Azərbaycan monumental qəbirüstü abidələri. // IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu. III Cilt. 26-28 aprel-2017, Niğde, Türkiyə. s.351-360

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МЕМОРИАЛЬНОЙ СКУЛЬПТУРЫ
(на материале памятников Аллеи Почетного захоронения)**

Р Е З Ю М Е

Диссертация посвящена выявлению художественных особенностей и анализу мемориальных памятников, размещенных на Аллее Почетного захоронения в период со II половины XX века и в первые 15 лет XXI столетия.

Диссертация состоит из введения, двух глав, четырех разделов заключения и списка использованной литературы.

Во введении обусловлены актуальность, цель и задачи исследования, степень исследовательности, определены научная новизна и практическая значимость работы.

Глава I. – «Становление и этапы формирования мемориальной скульптуры Азербайджана» состоит из двух разделов, где на примере мемориальных памятников, представленных в каменной пластике в виде коней и онов, прослеживаются пути формирования мемориальной скульптуры Азербайджана средневекового периода. Выявляется роль надгробных памятников, расположенных на Аллее Почетного захоронения в советский период, в развитии мемориальной скульптуры Азербайджана, определяются принципы их формирования и художественные особенности.

Глава II. – «Роль мемориальных памятников периода независимости в скульптуре» состоит из двух разделов, где исследуются художественные особенности круглой скульптуры, а также анализируются мемориальные рельефы и стелы, размещенные в Аллее Почетного захоронения.

В заключении обобщаются основные итоги исследования.

ARTISTIC PECULIARITIES OF AZERBAIJANI MEMORIAL SCULPTURE

(on base of monuments in the Alley of Honor)

SUMMARY

The dissertation has been devoted to determination, analysis and research of artistic peculiarities of memorial monuments in the Alley of Honor since the second half of the twentieth and the first 15 years of twenty-first centuries.

The dissertation consists of introduction, two chapters, 4 subchapters, conclusion and references list. The urgency of the theme, goals and tasks, its developing level, also scientific novelty, practical significance, approbation, structure and content of the work are informed in the introduction.

Chapter I – "Formation and developing stages of memorial sculpture in Azerbaijan" consists of two subchapters - "Our memorial sculpture: since Middle ages till the creation of the Alley of Honor" and "The role of gravestone monuments in the Alley of Honor during Soviet period in memorial sculpture". Ram-horse figured memorial monuments (stone plastics) in Azerbaijan in Middle Ages are reviewed, building of the Alley of Honor was dealt in first subchapter. First monuments in the Alley of Honor during Soviet period, principles of formation and primary artistic peculiarities are noted in the second subchapter.

Chapter II – "The role of memorial monuments in sculpture during independence period" consists of two subchapters: "Artistic peculiarities of round memorial monuments in the Alley of Honor" and "Artistic peculiarities of memorial reliefs and steles in the Alley of Honor". Connection of round memorial gravestones with monumental sculpture is touched, originality of full figured and bust round memorial monuments made by different sculptors is analyzed in the first subchapter. But artistic peculiarities of reliefs and steles are defined by analyzing in the second subchapter.

Problems with different aspects, which are mentioned in the heading of the work, are solved and results of carried out research are noted in the **conclusion**.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ АРХИТЕКТУРЫ И ИСКУССТВА**

На правах рукописи

ГЮНЕЛЬ ТОФИК ГЫЗЫ СЕИДАХМЕДЛЫ

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МЕМОРИАЛЬНОЙ СКУЛЬПТУРЫ
(на материале памятников Аллеи Почетного захоронения)**

Специальность: 6203.01– Теория, анализ и критика искусства

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени доктора философии
по искусствоведению

БАКУ - 2017